

Hans Nielsen Hauge som samfunnsfornyer

Teologiske begrunnelser

Hans Nilsen Hauge as a societal reformer

Theological justifications

Knut Dørum

Professor i historie, Universitetet i Agder

Dr.philos. 2004

knut.dorum@uia.no

Helje Kringlebotn Sødal

Professor i kristendomshistorie, Universitetet i Agder

Ph.d. 2008

helje.k.sodal@uia.no

Sammendrag

I denne artikkelen argumenterer vi for at Hans Nielsen Hauge (1771–1824) først og fremst bør betraktes som en religiøs leder. Han var ikke forkynneren som utviklet seg til å bli en politisk opprører og en sosial og økonomisk reformator, slik deler av en etablert tolkningstradisjon har framstilt ham. Samtidig kaster artikkelen nytt lys over hvordan og hvorfor Hauges nye og radikale tolkninger av luthersk lære om det allmenne prestedømmet og det som er kalt protestantisk arbeidsetikk, hadde betydelige samfunnsmessige implikasjoner. Hauges forståelse av det allmenne prestedømmet brøt ned grensene mellom stender og mellom kjønn, og åpnet forkynnergjerningen for alle som hadde kall og evner. Dermed kom han uunngåelig til å utfordre det hierarkiske sosiale systemet som sto sterkt i Luthers samfunnslære. Hauge la også større vekt på sammenhengen mellom tro, gjerninger og arbeidsetikk enn sine teologiske forgjengere, ikke minst ved å sette økonomisk suksess i et virkningsforhold til frelse. Dette fikk betydning når han åpnet for kapitalistisk entreprenørskap for alle sosiale grupper. Vi finner altså mange av sporene til Hauge som samfunnsfornyer i de teologiske nytolkningene hans og praktiseringen av dem.

Nøkkelord

Hans Nielsen Hauge, Martin Luther, det allmenne prestedømmet, protestantisk arbeidsetikk, kristendomsforståelse

Abstract

In this article we argue that Hans Nielsen Hauge (1771–1824) should rather be considered a religious leader motivated by novel theological ideas and interpretations, than a lay preacher who became a political rebel or social and economic reformer. Thus, we oppose a commonly believed interpretation of Hauge among historians that tends to exaggerate the secular innovations Hauge brought to the Norwegian society in the 19th century. This article sheds new light on how and why Hauge's new and provocative theological understanding had vast societal implications. Hauge intensified the causal correlation between faith and work ethics, and, unlike his theological predecessors, he linked success in enterprise to 'signs of salvation'. This extended definition of work ethics included new principles of social equality implying that common people should be able to establish their own capitalist business, and led to comprehensive capitalist entrepreneurship among adherents all around the country. Hauge's radical understanding of the common priesthood also blurred established social and gender borders, opening the act of public preaching to everyone who received a call from God and had necessary skills. In this Hauge inevitably challenged the hierarchical social system – based on obedience and subordination from below – attached to Martin Luther's political and social thinking.

Keywords

Hans Nielsen Hauge, Martin Luther, the common priesthood, protestant work ethics, Christian faith

Tradisjon og radikalisme i Hauges teologi

Temaet for artikkelen er de teologiske motivene som lå bak Hans Nielsen Hauges (1771–1824) samfunnsfornyende engasjement i Norge i årene 1796–1824. Utgangspunktet vårt er at det radikale og nyskapende hos ham bør forstås på bakgrunn av hans teologi. Hauge var primært en religiøs fornyer, og samfunnsendringene han skapte, var implikasjoner av kristendomsforståelsen hans. Vi tar også til orde for at mye av den tidligere forskningen har tilagt Hauge en for stor rolle som sosial og økonomisk reformator og politisk opprører, og at mange forskere, særlig innen historiefaget, har vært for lite opptatt av Hauges kristendomsforståelse. Kirkehistorikere har, på sin side, ofte vært mest opptatt av det rent teologiske og Hauges røtter i katekismefromhet, ortodoksi, pietisme og mystikk. Begge tendenser kom fram i Hauge-jubileet i 2021, som også viste at Hauges teologi var mindre ortodoks enn mange tidligere har hevdet.¹

Vi vil argumentere for at Hauge i liten grad søkte rent sekulære mål. I et haugiansk perspektiv framsto materiell framgang som Guds velsignelse, som konsekvenser av ekte tro og gode gjerninger – noe som for Hauge hang nært sammen. Den sanne tros «Kjendetegn og Frugter» var nettopp en kristelig livsførsel under alle forhold, skrev han.² I lys av dette måtte også økonomisk suksess uvilkårlig kunne gi den enkelte større forvisning om ikke bare å være på rett vei åndelig sett. En hadde fått tegn på å ha «kommet langt paa Frelsens Vei».³ Hauge vitaliserte dermed en personlig og inderliggjort gjerningskristendom som haugianere utover på 1800-tallet kom til å sette i et enda tydeligere virkningsforhold til frelse. Følgelig brakte haugianerne nye – eventuelt videreutviklede – forestillinger til den lutherske tradisjonen. En vitalisert gjerningskristendom – understøttet av opplysningstidens likhets- og frihetstanker – forklarer ikke bare haugiansk entreprenørånd. Det er også med på å forklare Hauges radikale tolkning av det allmenne prestedømmet.

Vi hevder at Hauge legitimerte sine religiøse oppfatninger i kjente elementer fra luthersk lære som han tolket mer radikalt enn mange før ham, og at han dessuten var inspirert av opplysningstidens ideer. Målet med artikkelen er å vise hvordan Hauges teologisk begrunnede moral- og autoritetskritikk både var tradisjonsforankret og nytenkende, og å drøfte hvordan han som samfunnsfornyere var påvirket av og videreutviklet luthersk lære om det allmenne prestedømmet og kallsetikken. I luthersk tradisjon har det vært vanlig å tale om «kallsetikk». Inspirert av Max Weber har vi valgt å anvende «arbeidsetikk» på den haugianske varianten av dette. Mer enn sine forgjengere vekta Hauge og haugianerne innsats og resultater i arbeids- og næringsliv, og de formante hverandre ofte til «arbeid» til ære for Gud og sin neste.

Hauge og haugianerne bidro til å folkeliggjøre kristenliv, politikk, offentlighet og næringslivet utenfor de tradisjonelle primærnæringene. På mange måter kan vi si at han søkte å skape myndige bønder, husmenn og fiskere. Likevel kan en fort komme i skade for å tillegge Hauge en for stor rolle som samfunnsfornyere. Hauge stilte seg ikke bak nye politiske tanker eller en ny økonomisk filosofi. Han tok aldri til orde for å innføre en ny styreform eller samfunnsorden, eller for å bryte ned statskirken, snarere tvert om. Han så med skepsis på mye av det nye i tiden. Han kritiserte en ny higen blant teologer etter å begrunne tro med rasjonalitet og fornuft, han betraktet den franske revolusjon som en ulykke, og han

1. Se f.eks. Norseth & Oftestad 2021.

2. Hauge 1816/1952: 78.

3. Fredrikstad kommunearkiv, Onsøy formannskap, journalsaker, korrespondanse, boks 1837–42. Brev fra «Hauges Venner» til Onsøy formannskap, 4. oktober 1840.

ville virke innenfor kirken. Framfor alt oppfordret han tilhengerne til å følge både Guds og Kongens lov, og til å respektere øvrigheten hvis den var kristen og rettferdig. Sosialantropolog Anders Johansen spissformulerer det slik: «Hauge var ingen opprører [...]. Han hadde ingen kritiske merknader til samfunnets orden, ingen forslag til reformer av noe slag.»⁴

Forsknings situasjon og nye perspektiver

Så vel idé- og kirkehistorikere som allmenne samfunnshistorikere knytter Hauge og haugianerne til utviklingen av det moderne Norge.⁵ Det kommer av at Hauge og etterfølgerne hans satte spor etter seg på flere samfunnsområder. De representerte den første store religiøse og sosiale folkebevegelsen i Norge, de slo seg opp som økonomiske entreprenører i ulike deler av landet, og de kom til å prege en politisk opposisjon på Stortinget som vokste seg sterk i 1830-årene. Ikke minst kom Haugebevegelsen til å utfordre standssamfunnet, borgernes næringsmonopol og presteskapets lære- og forkynnesmonopol.

Flere forskere har skapt et inntrykk av at Hauge var en betydelig sosial og politisk reformator og opprører, ved siden av å være en kristen lekmannsforkynner. Halvdan Koht hevdet at haugianerne «bar bondereisinga fram» og ga den folkelige kampen mot embetsstanden religiøs vigsel.⁶ Sverre Steen var opptatt av at haugianerne «løste religionen ut av tvangsforholdet til prestene og frigjorde derved det religiøse liv i brede folkelag». Dette smettet over på det politiske liv: «Hadde folk først lært å tenke fritt om religion, kunde de også tenke fritt om politikk.»⁷ Teolog og senere biskop Andreas Aarflot mente å avdekke et sosialpolitisk program hos Hauge. Det sosiale engasjementet var en frukt «av hans bevisste opposisjon mot embetsvesenet og borgerskapets monopolstilling».⁸ Hauge-kjenneren Finn Wiig Sjursen fant et «politisk prinsippprogram» i den kritikken ildprofeten fra Tune rettet mot prestestand og borgerskap.⁹ Historikeren Ståle Dyrvik skrev: «En bondegutt våget å sette spørsmålsteget ved de grunnleggende autoritetsforholdene i samfunnet.»¹⁰ Teolog og historiker Berge Furre så Hauge som en forløper for kvinnesaksbevegelsen: «Eg trur og vi kan seia at han føregreip den moderne kvinnekampen 70 år seinare.»¹¹ Filosofen Nils Gilje betegner den sosiale etikken som lå til grunn for Hauges og haugianernes entreprenørskap, som en form for «kjærlighetskommunisme», et begrep som lett kan gi uhensiktsmessige assosiasjoner til politisk ideologi i stedet for til Hauges forbilde, urmenigheten i Jerusalem (Apg 4,34–35).¹² Trygve Riiser Gundersen gir ansatser til et nytt, teologisk perspektiv i en fersk studie ved å trekke inn fenomenet «antinomisme» i tolkningen av Haugebevegelsen og andre norske vekkelsesmiljøer på 1800-tallet. Dette begrepet har norske kirkehistorikere i liten grad funnet grunn til å bruke, og vi mener også det er et teologisk sidespor i Gundersens analyse.¹³

4. Johansen 2019: 264.

5. Gilje & Rasmussen 2002; Christoffersen 1996; Furre 1996; Thorkildsen 1998.

6. Koht 1926: 335.

7. Steen 1933: 273.

8. Aarflot 1971: 188.

9. Sjursen 1989: 262–264.

10. Dyrvik 1996: 66.

11. Furre 1996: 14.

12. Gilje 1994: 22 ff.

13. Med «antinomisme» mener Gundersen forestillingen om at en som er utkåret og opphøyd av Gud, har fått en umistelig nåde, er løst fra synden og er hevet over lover og moralnormer. Ifølge Gundersen var «den første haugianervekkelsen preget av visse antinomistiske tendenser», og omvendt «sprang de forskjellige antinomistiske vekkelsene på 1800-tallet alltid indirekte eller direkte ut av haugianerbevegelsen, samtidig som de definerte seg i opposisjon til den». Samtidig poengterer Gundersen at haugianerne ikke var «antinomister» teologisk sett. Likevel synes han å koble Hauge og haugianerne til en radikal religiøs folketradisjon, noe som innebar vekkelsesmiljøer som ga de vakte en opplevelse av å være «guddommelige» og utstyrt med særskilte evner og innsikt til å rette kritikk mot

Mens de ovennevnte forskerne knytter det religiøse hos Hauge og i haugianismen til politiske, økonomiske og sosiale beveggrunner og motiver, legger mye Hauge-litteratur med utspring i lekfolksmiljøer og med et folkelig marked for øye, vekt på teologiske og kristelige motiver for Hauges samfunnsengasjement. Vårt anliggende er å drøfte brudd og tradisjon i Hauges forståelse av to teologiske temaer – arbeidsetikken og det allmenne prestedømmet – som fikk særlig stor betydning for samfunnsengasjementet hans, og som vi mener trenger nyansering. Kildegrunnlaget vårt er bredt og omfatter både Hauges egne skrifter og brev, og hans forklaringer i forhør, og hva haugianerne i enkelte distrikter senere uttrykte i brev. I de mange skriftene og brevene får vi Hauge direkte i tale. Men også Hauges forklaringer i forhørsprotokoller er pålitelige, selv om andre skriftfestet hans ord og de er gjengitt i indirekte tale. Skriftfestingen er nærmest stenografisk. Noen av haugianernes skriftlige utsagn i brev fra 1840- og 1850-årene, som er funnet i kommunearkivene – enten adressert til formannskapet eller til andre i venneforeningen – gir oss viktig innsikt i hvordan haugianerne videreførte og utviklet tanker og ideer hos Hauge.

Hauge som opprører

Når Hauge ofte er blitt definert som en opprører og samfunnsrefser, skyldes det ikke minst de reaksjonene som Haugebevegelsen utløste hos myndighetene, og særlig hos geistligheten. Hauge var selv klar over at han og vennene provoserte og framsto som opprørske da han i et brev i 1802 konstaterte: «Næsten alle Præster, Provster og Biskoper, samt de fleste af Øvrigheden og Verdens Høie er imod os», og han la til: «De fleste af vort Sind bestaar af Bønder, Haandværksfolk og andre Arbeidere.»¹⁴ Dette var et opprør nedenfra, men det var martyr Hauge belaget seg på å bli, ikke politisk oppvigler. Om Gud ville det, var han beredt til å bære «Martyrkrone» i kamp mot de/det onde for å forsvare sann kristendom, skrev han i sitt første skrift, *Betragtning over Verdens Daarlighed*.¹⁵

Presteinberetningene til kanselliet i 1804 inneholdt både anklager om samfunnsomveltning, statsfiendtlighet og religiøst svermeri. Prosten i Høyland på Jæren mente at Hauge kunne «medføre Skade for det Borgerlige Samfund», mens prosten i Mo i Øvre Telemark hevdet at Hauge hadde voldt «store Ulykker for Nationen».¹⁶ Førstnevnte innberettet også at enkelte oppfattet Hauge som reformator og fornyer av kirken: «[N]ogle overtroiske af Almuen ansaae hiin Hans Nielsen for den anden Luther, der skulde tilveyebringe en nye Reform i Kirken, og de af ham underviiste omstreifende Prædikantere for de eene sande Religions Lærere.» Hauge ble nesten unisont fordømt av prestandene.¹⁷ Det var, naturlig nok, de religiøse sidene ved opprøret de bekymret seg mest for og kalte fanatisme og svermeri.¹⁸ Samtidig er det påfallende hvor mye prestene bekymret seg for Hauges samfunnsomveltende potensial, nettopp fordi det var religiøst begrunnet.

autoriteter og samfunnsorden. Vi er uenige og mener de anførte eksemplene på antinomistisk forkynnelse ikke er representative for Haugebevegelsen. Dernest er det vanskelig å se tydelige forbindelseslinjer mellom Haugebevegelsen og en folkelig opprørskultur der Hauge og vennene søkte å utfordre enevoldsstatens «hegemoni». Vi vil understreke at moralkritikken av prestskapet som Hauge og haugianerne anførte, fulgte en luthersk tolknings-tradisjon og ikke sprang ut av religiøs eller politisk radikalisme. Gundersen synes å radikaliserer Haugebevegelsen og folkelig kultur rundt 1800 utover det rimelige. Se Gundersen 2022: 80, 83 og 343.

14. *Brev fra Hans Nielsen Hauge 1791–1802*, bd. 1, nr. 68: 148, «Brev til danske venner», 17. april 1802.

15. Hauge 1796a/1947: 106.

16. Statsarkivet i Kristiansand. Biskopen i Kristiansand, C313. Brev fra Wessel Brown, 7. august 1804; brev fra Aschenberg 21. september 1804.

17. Mannsåker 1961–1962. Lindbeck 1999 nyanserer dette noe.

18. Ifølge de Presno 2021 brukte hhv. 80 og 82 prosent av presteinberetningene nasjonalt disse ordene.

Det er ikke tvil om at Hauge gikk lenger enn andre i å kritisere både presteskap og næringsborgere for å mangle ekte tro og forsømme rett kristenliv. Under et forhør i 1805 ble Hauge spurt om hvorfor han «i sine skrifter, med saa megen Ondskab og Bitterhed har angrebet de offentlige Lærere eller Præstestanden?» Han forsvarte seg med at hauganiere fra første stund var blitt skjelt ut fra prekestolen, og at de var blitt behandlet med hogg og slag, «ligesom og nogle af præsterne ikke levede efter Guds ord saaledes som de læste det». ¹⁹ I en annen sammenheng kritiserte han kjøpmenn og verkseiere: «Med Mennesker haver det gaaet saaledes til, de Verdslige, Viise, Falske og Onde haver lagt sig efter Verdens Gods med nyttigste eller meest fordelagtige Ting, saasom Kiøbmandskab, Fabriquer og andre store Brug.» ²⁰

Det lå religiøs, økonomisk og sosial sprengkraft i det at Hauge rettet refs og formaninger om omvendelse og bot mot alle som han mente ikke levde som gode kristne, enten det var øvrighetspersoner, rikfolk eller allmuen. Ikke desto mindre uttrykte Hauge på andre måter tradisjonell moralkritikk og delte etablerte, autoritære forestillinger om Gud, konge og undersåtter.

Hauges moral- og autoritetskritikk som brudd og tradisjon

Den tidlige lutherske reformasjonen på 1500-tallet så vel som den lutherske ortodoksien på 1600-tallet formidlet en sterk lydighetskultur og en husbondslære. En viktig del av kristenlivet var å lyde konge, øvrighet og husbond i tråd med den samfunnsorden Gud hadde bestemt. Motstand eller opprør var det samme som å sette seg opp mot Gud, slik Luthers hustavle og andre skrifter i den reformatoriske tradisjonen påpekte. Her inngikk forestillingen om at både den verdslige og den geistlige øvrighet (begge innsatt av Gud) var nyttige og nødvendige redskaper for en ufeilbarlig konge som besluttsomt satte ut i livet Guds bud og Luthers lære.

Flere forhold tyder på at Hauge var tro mot denne sosiale ordenen og enevoldsregimet. I *Betragtning over Verdens Daarlighed* var budskapet at kongen hadde omsorg for landets åndelige og timelige velferd, slik kirkehistorikeren Bernt Oftestad har trukket fram. Det lå til kongen å «ordinere Guds Ords Lærere», som ut fra Skriften skulle forklare Guds vilje for folket, slik at hver enkelt undersått kunne bli salig. Gjennom lovgivningen ville kongen fremme Guds vilje blant undersåttene, og Sabbatsforordningen av 1735 tjente som et konkret eksempel. ²¹

På den andre siden understrekte Hauge flere steder at Guds lov sto over Kongens lov, og at konge og øvrighet måtte underkaste seg kristne troskrav og normer. I 1799 skrev Hauge i *Norske Intelligens-Sedler*: «Da det er vor højeste Lyst at være Øvrigheden underdanig, naar den følger Kongens Lov og anerkjender Guds Lov for den højeste [...]». ²² Her lå det et tydelig forbehold: Øvrigheten måtte lydes under forutsetning av at den fulgte Kongens lov og Guds lov. Konteksten var at Hauge kritiserte «den høje Øvrighed» som nylig hadde pågrepet noen av tilhengerne hans ut fra løsgjengerloven, men uten rettmessig grunn. «Vi haaber, at Øvrigheden haver gjort dette af Uvidenhed eller mislig Forstaaelse paa Sagens Beskaffenhed», skrev han videre i avisinnlegget. Hauges venner hadde bare tjent Gud og sin neste, og

19. Riksarkivet S-1151 Justisdepartementet. Kommisjon i saken mot Hans Nielsen Hauge 1804–1813: L 0001–L 0005, spørsmål og svar nr. 26.

20. Sitert etter Gilje & Rasmussen 2002: 422–423.

21. Jf. poengtering i Oftestad 2021: 36.

22. *Brev frå Hans Nielsen Hauge 1971–1972*, bd. 1, nr. 4: 8.

ingen måtte anse dem for å være oppsetsige. Men om øvrigheten «vil forfølge, vil vi taale og blive i Sandheden til det ydderste». Dette viser at Hauge satte kristenplikten høyere enn øvrighetens straffebud, og at han og vennene var villige til å sette seg imot en urettferdig øvrighet. At Guds lov sto høyest, og at det lå en fare for at konge og øvrighet ikke fulgte budene, kom til uttrykk i et brev til biskop Schønheyder i København i 1800. «Ieg haaber at vor Konge aldrig ophøier eller modsætter sig Guds Lov», skrev Hauge der.²³ Slike utsagn fra Hauges hånd var dristige, og røper en bevissthet hos ham om at konge og øvrighet langt fra var ufeilbarlige, slik det ofte ble forkynt fra prekestolene.

Andreas Aarflot understreker at Hauge følger en tradisjon for anklageskrifter som både den lutherske ortodoksien og pietismen hadde dyrket fram.²⁴ Reformasjonen banet vei for en moralkritikk som nesten hadde vært ukjent før, ikke minst i oppgjøret med den katolske kirken. I sin analyse av reformasjonen i Sverige har den svenske historikeren Kajsa Brillman utmyntet et nytt begrep, «den svenska reformatoriska samtalordningen».²⁵ Med reformasjonen kom prekenene til å spille en langt større rolle enn før, symbolisert ved fysisk opphøyde prekestoler i kirkerommet. På en mer systematisk og instruktiv måte ble menigheten nå ført inn i bibelfortellinger, også de sterkt sosialkritiske fortellingene knyttet til Jesu ord og gjerninger og en jødisk-kristen tradisjon for sosialt forpliktende nestekjærlighet i Det gamle og Det nye testamentet. Alt dette kan Hauge ha bygd videre på.

Etnologen Arne Bugge Amundsen har løftet fram at de som målbar pietismen på 1700-tallet, hadde behov for å peke ut syndere – indre fiender som truet det kristne fellesskapet. Slike syndere kunne ofte være de rike og mektige. Hauge fant sitt forelegg for prestekritikken hos Erik Pontoppidan (1698–1764), slik Amundsen påpeker. Pontoppidan tok i sin katekismeforklaring opp spørsmålet om hvilke falske profeter blant lærerne – prestene – en skulle vokte seg for. «Næst mange andre, som ikke kan opregnes, er fornemmelig efter Frelserens ord, de som gjøre Himmelens Vei bred og bedrage Sjælene med Saligheds Haab, indtil de vaagne i Helvete», skrev Pontoppidan. Dette var ord som Hauge la stor vekt på og videreformidlet.²⁶ Pietismen løftet i stor grad fram den kristne nesteplikten overfor de fattige, og betonte at veien til frelse på ingen måte var lettere for de rike enn for de ubemidlede. I verket *Pligten mod de Fattige* fra 1697 understreket August Herman Francke at de rike i alle samfunnets stender var forpliktet til å gi av sin rikdom dersom de ville leve i tråd med Bibelens ord. Lukasevangeliets fortelling om den rike mannen og Lasarus ble brukt for å illustrere dette moralsynet der de rike ble små og de fattige store i Guds øyne.²⁷

Den britiske kirkehistorikeren Nicholas Hope har framhevet at de folkelig-pietistiske vekelsene som bredte seg i hele det lutherske Nord-Europa mellom 1780 og 1850, ofte ytret kritikk av geistlige som ikke hadde rett kristen moral og vandel.²⁸ Pontoppidan, som Hauge lånte mye fra, formidlet strenge lydighetskrav i luthersk tradisjon i sine skrifter, men gjorde ett unntak som Hauge må ha bitt seg merke i. Mennesket var løst fra lydighetsplikten hvis øvrigheten befalte mennesket å synde mot Guds Ord.²⁹ Sogneprest i København, Balthasar Münter (1735–1793), hevdet på samme måte at verdslige befalinger som åpenbart stred mot Guds bud, ikke burde adlydes. Men undersåttene måtte vise passiv, ikke aktiv motstand.³⁰

23. *Brev frå Hans Nielsen Hauge* 1971–1972, bd. 1, nr. 19: 39.

24. Aarflot 1969: 378.

25. Brillman 2013.

26. Amundsen 2017: 56–75; Pontoppidan 1737/1923: spørsmål 176.

27. Gilje & Rasmussen 2002: 311–312.

28. Hope 1995.

29. Petersen 1997: 62; Pontoppidan 1737/1923: spørsmål 168.

30. Gjengitt etter Bregnsbo 1993: 231.

Et nytt og mye sterkere grunnlag fikk autoritetskritikken da opplysningstidens lære om borgernes rettigheter, sammen med kritikken av aristokrati og standssamfunn, meldte seg som temaer i biskopers og presters prekener etter 1770. Dette er godt dokumentert i Danmark og Norge.³¹ Standsoverskridende opplysningsideer om frihet, likhet og myndige borgere slo også inn i Hauges forståelse av arbeidsetikk og forkynnelseskall som skulle gjelde for alle, og som impliserte en mer grunnleggende opposisjon mot geistlige og næringsborgere som søkte å stanse haugianernes virke for å fremme Guds rike. Dette løftet den tradisjonelle lutherske moralkritikken opp på et annet refleksjonsnivå, og ga rom for et oppgjør med en maktbegjærlig øvrighet som led under svak tro og tvilsom moral, sett med haugianernes øyne. Det betydde også, om nødvendig, å bryte ned fastlåste standsgrenser som stengte for det virksomme mennesket som ville ære Gud med sine gode gjerninger og finne den rette vei mot frelse.

Hauge kom i et brev til biskop Schönheyder i 1800 til å rose kong Frederik 6. for at han i trykkefrihetsforordningen hadde garantert for religionsfrihet. Hauge skriver «at hver Religions Samfund skal taales i vore Riger og nyde Beskiærmelse i deres Gudsyndyrkelse, hvilket er ret». Samtidig advarte han konge og regjering mot dette: «Thi at tvinge og true den Christelige Religion frem, udbringer ikke oprigtig Kierligheds Dyder.» Her bygde ikke Hauge på tradisjonen, men på de nye frihets- og likhetsideer som han også holdt fram etter at han var blitt løslatt: «Stor er min Længsel at faae Religionsfrihed», skrev han til venner i Kristiansand i 1815.³² Alt i alt framstår ikke Hauge som en politisk eller sosial reformator. Han fant først og fremst sine forbilder i en pietistisk luthersk tradisjon. Derimot fikk Hauges teologiske tolkninger radikale samfunnskonsekvenser.

Det allmenne prestedømmet hos Hauge

Den italienske kirkehistorikeren Mario Biagioni framhever at Luthers, Zwinglis og andre reformatorers radikale syn på kirke, familie, ekteskap og andre samfunnsinstitusjoner fikk varige virkninger i ulike protestantiske miljøer. Det gjaldt selv om for eksempel funksjonsdelingen mellom presteskap og lekfolk etter hvert ble trukket klarere opp, og synet på lekfolks religiøse selvråderett ble moderert, særlig i lutherske stater. Den radikale kraften forsvant aldri helt og var med på å forme det moderne Europa på 1800- og 1900-tallet.³³ I Norge er Hauge det beste eksempelet fra omkring 1800.

Likevel er forholdet mellom Hauges lekmannsforkynnelse og luthersk lære om det allmenne prestedømmet lite vektlagt i skandinavisk forskning. Aarflot, som behandler dette grundigst, gir harmoniserende tolkninger og går langt i å plassere Hauge innenfor en luthersk tradisjon. Hauge var «den første lekmann i vårt land som har gitt en fyldig begrunnelse for *det alminnelige prestedømmes* rett og plikt til å bære vitnesbyrd om Guds nåde og Kristi frelsesverk utover til andre», hevder Aarflot rosende.³⁴ Gilje betoner derimot Hauges brudd med og radikale tolkning av luthersk lære på dette punktet og eksemplifiserer med de kvinnelige forkynnerne i bevegelsen.³⁵

Vårt syn er annerledes. På den ene siden mener vi at Hauges forståelse og praktisering av

31. Bregnsbo 1993; Veia 1956.

32. *Brev frå Hans Nielsen Hauge 1971–1972*, bd. 1: 38–39. Brev til biskop Schönheyder, sommeren 1800; *Brev frå Hans Nielsen Hauge 1971–1972*, bd. 2: 89. Brev til venner i Kristiansand, 5. januar 1815.

33. Biagioni 2017.

34. Aarflot 1969: 408.

35. Gilje & Rasmussen 2002: 432.

det allmenne prestedømmet fikk en særlig samfunnsfornyende kraft fordi det la et stands-overskridende teologisk fundament for landets første folkebevegelse, som i sin tur inspirerte nye folkebevegelser av sekulær som religiøs art. På den andre siden vil vi verken argumentere for at Hauge var trygt innenfor luthersk tradisjon på dette punktet, eller for at han radikaliserte den bevisst. Mye taler for at Hauge ikke lente seg tungt til Luthers lære her, eller hadde et bevisst forhold til og profilerte seg mot den. Det var snarere Hauges egen kallsopplevelse sammenholdt med egne tolkninger av Bibelen og i noen grad Pontoppidan som la grunnlaget for hvem han mente hadde rett til å forkynne offentlig. Kjennskap til opplysningens frihets- og likhetstanker og herrnhuternes lekmannsvirksomhet og sterke brorskapstanker må også ha forsterket de radikale oppfatningene hans. Dessuten var Hauges syn på lekfolksforkynnelse ikke gjennomført logisk konsistent og konsekvent. Han strevde med en uforløst spenning når han ville være lojal både mot Guds og Kongens lov, slik historikeren Steinar Supphellen har påvist om Hauges forhold til konventikkelplakaten.³⁶

Hauge argumenterte ikke med Luther-sitater da han i strid med konventikkelplakaten og Den augsburgske bekjennelse (§ XIV) hevdet lekfolks rett til å forkynne utenom gudstjenesten. Det Hauge sto for, ligner uansett mer på Luthers formuleringer i *An den Christlichen Adel* (1520), skriftet fra Luthers hånd som mest utførlig behandler tematikken, enn på formuleringer i de lutherske bekjennelsesskriftene. Sistnevnte var utformet etter oppgjøret med antiklerikalister i Zwickau, håndverkere og kvinner, som prekte offentlig, og etter oppgjøret med presten og en av lederne for det tyske bondeopprøret, Thomas Müntzer, som også hadde opprettet separatistiske konventikler.³⁷ Luther og medarbeiderne hans distanserte seg fra dette, men i 1520 skrev Luther at «alt som er krøpet ut av dåpen, kan rose seg av å være viet til prest, biskop og pave». I kraft av embetet hadde presten like fullt andre oppgaver enn lekfolk som administrator av Guds ord og sakramentene, og dette var hans «forrang».³⁸ Senere samme år presiserte Luther igjen at Bibelen ikke opererte med skiller mellom geistlige og andre, men understreket samtidig at «ikke alle [kan] tjene og undervise offentlig – og bør det heller ikke».³⁹ Luthers definisjon av «en lærestand» la vekt på at menigheter skulle lyde sine biskoper og prester, og betrakte dem som eneste lære- og forkynnesmyndighet i offentlige sammenhenger. Slike forbehold var ikke forenlig med det Hauge sto for. Han anerkjente bare prestens forkynnermonopol i kirken. I motsetning til Luther, som posisjonerte seg mot det katolske geistlige systemet og ordinasjonen som et sakrament, posisjonerte Hauge seg mot et statlig embetsverk og et lovverk som i realiteten forbød lekfolk å drive forkynnelse.

I *Den Christelige Lære* fra 1800 æret Hauge dem som hadde fått åndelige gaver til å drive forkynnelse, og budskapet var adressert lekfolk. Det heter: «Thi ære være den som arbeider i Ordet og i Lærdommen, naar Gud haver skiænket dem disse Gaver, at det ikke er et noget kiødelig Kald.» Han legger til: «Nu har ikke alle nødig eller kan stændig arbeide deri til Guds Dyrkelse, at reise omkring og forkynde Ordet [...]»⁴⁰ Kriterier for å kunne være en åndelig lærer, var evner gitt av Gud, ikke presteutdanning og embetsed.

Hauge utga Luthers preken for andre juledag i sin *Huus-postil* (1822), en preken som i noen grad tematiserer lekfolksforkynnelse. Ellers er det verken belagt at Hauge leste andre skrifter av Luther som behandlet temaet utførlig, eller at han leste Speners skrift om det

36. Supphellen 2021.

37. Schilling 2016: 278–281.

38. Luther 1520a/1979: 14–15.

39. Luther 1520b/1979: 215.

40. Hauge 1800/1949: 82.

allmenne prestedømmet fra 1677, som var forholdsvis godt kjent i Norden.⁴¹ Uansett går det et viktig skille mellom disse teologenes argumentasjon og Hauges: For Luther og Spener var dåpen utgangspunktet for det allmenne prestedømmet, for Hauge var utgangspunktet omvendelsen. Slik sett kan lutherske skrifter om det allmenne prestedømmet ikke ha vært så viktige for Hauge, simpelthen fordi utgangspunktet hans var annerledes og knyttet til et individuelt trosvalg, eventuelt supplert med et spesifikt forkynnerkall. En rituell handling for alle borgere i lutherske områder, (barne)dåpen, var ikke nok.

Hauges argumentasjon for lekfolksforkynnelse sprang både ut fra hans eget kall: «Du skal bekjende mit Navn for Menneskene, formane dem at omvende sig [...]»,⁴² og ut fra hvordan han forsto bibelvers om kristen likhet, kristnes generelle vitneplikt og plikt til å forvalte sine evner rett. Det handlet også om eskatologi (forestillinger om endetiden) som først var et grunnleggende innslag i teologien hans. I begynnelsen av forkynnervirksomheten skrev han: «[M]in Aand blev henvist til hans Ord hos Evangelisterne, at en skal bekiende ham eller hans Villie, udbrede hans Ære og ikke nægte eller grave sit Pund ned [...]»⁴³ Mot slutten av livet holdt Hauge fortsatt fast på lekfolksforkynnelsen: «Ingensteds finde vi at Christus har indskrænket Næstens Opbyggelse til nogen lærd Stand, men han valgte Fiskere saavelsom Toldere, og forbød ingen at bekjende ham eller tale hans Navn.» Han fant ikke bibelbelegg for at noen kristen «som fandt Attraae og havde Gaver dertil», skulle utelukkes fra retten til å «oppbygge sin Næste» eller tale «paa en beleilig Tid» (dvs. utenom gudstjenestetiden).⁴⁴ Ekstra radikalt var det at kvinner også var omfattet av dette, og her brøt Hauge klart med luthersk tradisjon da han oppmuntret kvinner til å forkynne offentlig på linje med menn hvis de hadde fått (nåde)gave til det, og dessuten til å opptre som ledere for vennesamfunnene.⁴⁵ Hauges krav til «Opsynsmænd» var knyttet til ydmykhet, uselviskhet og nestekjærlighet – og ikke til alder, rang eller «Quindekiøn eller Mandkiøn», som han skrev i *Om den Retroendes Samfund* i 1802.⁴⁶ Samtidig kan Hauges syn på kvinnelige forkynnere og ledere forstås i lys av den eskatologiske situasjonen han mente å leve i, der Gud hadde satt vante ordninger til side.⁴⁷ Kvinnelige forkynnere var heller ikke et særnorsk fenomen i tiden.

Amundsen hevder at «den pontoppidanske kristendom» var Hauges viktigste referanse og bakgrunn.⁴⁸ Dette slutter vi oss til og mener at Hauge med en bokstavelig lese måte av katekismeforklaringen og skrifthenvisningene derfra kunne finne noe støtte for sin egen forståelse av det allmenne prestedømmet. Pontoppidan formidlet at det å delta på gudstjeneste og høre prestenes forkynnelse måtte suppleres med det å snakke med andre om Bibelen, vitne, be, tenke over forkynnelsen og prøve seg selv.⁴⁹ For Pontoppidan var det selvsagt at dette primært skulle utspille seg i den enkeltes indre eller i husstanden, og at det ikke dreide seg om offentlig forkynnelse. For Hauge kan det ha vært viktigere at Pontoppidan oppmuntret til aktiviteter som kunne falle inn under dette, samtidig som han ikke eksplisitt forbød lekfolk å forkynne.

Hauges uttalelser om det allmenne prestedømmet er likevel ikke helt konsistente. For egen del sa han seg villig til aldri å «holde Samlinger, eller paa nogen Maade, directe eller indirecte,

41. Skriftet var oversatt til svensk og dansk, men Aarflot hevder det er tvilsomt at Hauge leste det. Aarflot 1969: 409.

42. Hauge 1817/1952: 127.

43. Hauge 1796b/1947: 194.

44. Hauge 1816/1952: 90. Hauge drøfter spørsmålet inngående i § 23-24, s. 89–91.

45. Furseth 2017.

46. Hauge 1802/1953: 286.

47. Seland 2021: 131.

48. Amundsen 2017: 73.

49. Pontoppidan 1737/1923: spørsmål 125–140, jf. også forklaringen til første bønn i Fader vår.

i mindtse Maade at befatte mig med Lære-Embedet» i forbindelse med en benådningssøknad i 1805. Dette var et personlig og pragmatisk utsagn som ikke hvilte på noe teologisk prinsipp.⁵⁰ Vanskeligere i så måte er det å tolke om Hauge mot slutten av livet anbefalte kvinnelig forkynnelse, fordi de ulike variantene av testamentet hans er uklare om dette. Den standsoverskridende sprengkraften i Hauges skriftlige utsagn om det allmenne prestedømmet var uansett viden kjent, for statistisk hadde hver fjerde eller femte nordmann på denne tiden minst ett av Hauges skrifter.⁵¹ Ingen norsk prest kunne konkurrere med dette når det gjaldt påvirkningsmulighet i befolkningen. Geistligheten var også klar over dette, og i innberetningene i 1804 var flere prester mer bekymret for Hauges skrifter enn for den muntlige forkynnelsen hans.⁵²

Den haugianske arbeidsetikken i et nytt lys

Flere har sett en klar sammenheng mellom Max Webers idealtypiske teori om virkningsforholdet mellom kapitalistisk ånd og protestantisk etikk og Hauges og haugianernes arbeidsetikk og deres utrettelige søken etter å realisere kapitalistisk entreprenørskap.⁵³ Weber hevdet å finne en bestemt arbeidsetikk – *Berufspflicht* – i protestantiske og puritanske trosamfunn, det vil si blant kalvinister, i ulike pietistiske miljøer, blant metodister og flere protestantiske dissenter. Særlig oppmerksomhet viet Weber kalvinistiske miljøer, der det å lykkes i å arbeide for Guds ære var tegn på at en var blant Guds utvalgte. Dette bunnet i læren om den dobbelte predestinasjon – der Gud hadde forutbestemt noen til frelse, og der noen var skilt fra Gud til evig fortapelse. Kalvinistenes arbeidsetikk rommet derfor krav om hardt arbeid og nøysom livsførsel – som så ga økonomisk framgang. Samtidig ble økonomisk vinning knyttet til brorskap og kristne fellesskap. En skulle ikke vinne rikdom for seg selv, men også for fellesskapet. Det overordnede målet var egen og andres frelse.⁵⁴

Gilje er blant dem som tydeligst har tolket Hauge og haugianere i et weberiansk perspektiv samtidig som han fastholder at den haugianske arbeidsetikken bygde på en annen motivering enn den kalvinske. Gilje avviser at haugianerne var styrt av noe som kunne ligne på kalvinsk predestinasjonslære. Økonomisk framgang var et bevis på Guds velsignelse, men ikke et tegn på at en var blant de utvalgte.⁵⁵ Følger vi Gilje, betraktet Hauge og haugianerne seg først og fremst som Guds husholdere og forvaltere. Det gjaldt å øke Guds kapital til beste for det kristne fellesskapet. I Hauges brev er det flere henvisninger til at vennene måtte forøke det pund som Gud hadde betrodd dem, og «kunde have Frihed i at arbeide paa Guds Gjerninger». Det gjaldt å overbevise vennene om at det ikke var til egen «Fordeel vi gjør det», og «at ingen skal arbeide til sin Fortienelse», men «efter Guds Aand».⁵⁶ I et annet brev kopler Hauge flid, driftighet, velsignelse og økonomisk vekst sammen: «[D]a vi efter Ringhed haver meget Gods i Handel og Arbeide, som vi have faaet ved Guds Velsignelse og vor Visdom og Flid at bruge, kan vi vinde flere Pund.»⁵⁷

Hauge gikk like fullt i rette med kalvinistene. Økonomisk framgang kunne ikke tolkes dit

50. Gjengitt etter Aarflot 1969: 414–415.

51. Sjørnsen 1997: 108 har et høyt anslag på opplagene for Hauges skrifter, 250 000, andre har lavere anslag. Befolkningen var på nesten 900 000 omkring 1800.

52. Sødal 2023 (under utgivelse).

53. Grytten 2013.

54. Derman 2016: 80 ff.

55. Gilje & Rasmussen 2002: 421.

56. *Brev frå Hans Nielsen Hauge 1971–1972*, bd. 1, nr. 5: 10.

57. *Brev frå Hans Nielsen Hauge 1971–1972*, bd. 1, nr. 65: 139.

hen at en var blant dem som «Gud valgte som af Evighed i en absolut Bestemmelse» til evig salighet. Derimot forsvarte han «Menneskets frie Vilje til at annamme eller foragte og modstaae Guds Naade».⁵⁸ Her fulgte Hauge Pontoppidan, som avviste at troens gjerninger kunne hjelpe noen til frelse – alene Kristi fortjeneste i troen kunne hjelpe den enkelte til salighet.⁵⁹ Samtidig mente Hauge at det var en sterk forbindelse mellom det personlig ansvarliggjorte og handlingsorienterte troslivet og frelsen: «[M]en den der gjør Guds Vilje, skal leve til evig Tid.»⁶⁰

Forvaltertanken er et gjennomgående tema i Hauges formaninger til vennene sine, en tanke han blant annet hadde fra Pontoppidan. Men det er mulig – trass i Giljes gode argumentasjon og klare kildebelegg for noe annet – å finne holdepunkter for at Hauge og haugianere så gode gjerninger som en del av frelsesprosessen. Forvalteroppdraget, slik Hauge så det, kan etter vår oppfatning ikke sees isolert fra det som framstår som den viktigste motiveringen for Hauge – å oppnå frelse og evig liv. For Hauge ble gode gjerninger noe mer enn konsekvenser av tro, og nærmest tegn på at den kristne i dette livet hadde tatt viktige valg – som i sin tur ville få konsekvenser for evigheten. Hauge talte sterkt om at Gud lønnet og velsignet arbeidet: «Gud vil gi oss velsignelse i dette Liv af de timelige Ting.»⁶¹ Kjent er ellers Hauges utsagn om at Gud «giver os sin Velsignelse skiult ved vort Arbejde». Troen måtte vise seg i rette og gode gjerninger, og kristne «skulle kiendes paa Frugterne, deres Handlinger, ey i Ordet og udvortes Seremonier».⁶²

Samtidig må det presiseres at forvaltertanken og synet på gode gjerninger verken var statisk eller helt konsekvent hos Hauge, men utviklet seg. I de første og mest eskatologisk orienterte årene gjorde den korte tidshorizonten ham forholdsvis lite opptatt av materielle forhold sammenlignet med den neste perioden, da han var særlig opptatt av å utnytte materielle ressurser til åndelige formål. Mot slutten av livet ble han derimot mer bekymret for at verdslige forhold fikk for stor plass blant vennene. Dette forhindret likevel ikke at gode gjerninger og kristent forvalteransvar var et grunntema i teologien hans.

En sterk kopling til frelseaspektet finner vi i to kildebelegg. Under et forhør 1805 ble Hauge spurt om hvorfor han ikke kunne nøye seg med å leve i den stand som foreldrene hadde levd i, og dyrke Gud uten å gjøre så mange ting som ikke vedkom ham. Hauge svarte at han hadde lest at «man skulle elske sin Næste som sig selv, og frygte Gud og være virksomme i Værden, samt at jo mer virksomme man var til det Gode, jo mere lykkelig blive man i det andet Liv».⁶³ Dette gjorde det viktig for ham å utbre sine tanker og realisere dem i forkynner- og næringsvirksomhet. Her aner vi ikke bare en standoverskridende forståelse av et kristent fellesskap. Sitatet inneholder også en påstand om at arbeidsomme kristne ville bli lykkeligere i neste liv, det vil si frelst. Under et annet forhør i 1805 understreket Hauge at han hadde en annen lære enn herrnhuterne, som han kritiserte for en slapp nådeforståelse: «[...] Brødre Menighedens stole mere paa Christi forsoning, uden hensyn til gode Gjerninger, da han derimod altid har yttret, at Forsoningen ikke kan komme dem til gode, der ikke tillige udvise en retskaffen og christelig Vandel, eller med andre ord: gode Gjerninger.»⁶⁴

58. Sitert etter Gilje & Rasmussen 2002: 421.

59. Petersen 1997: 41.

60. *Brev frå Hans Nielsen Hauge 1971–1972*, bd. 1, nr. 10: 20.

61. Sitert etter Gilje & Rasmussen 2002: 421.

62. Eksemplene er hentet fra Gilje 1996: 19.

63. Riksarkivet S-1151 Justisdepartementet. Kommisjon i saken mot Hans Nielsen Hauge 1804–1813: L 0001–L 0005, forhør i 1805, spørsmål og svar nr. 28.

64. Riksarkivet S-1151 Justisdepartementet. Kommisjon i saken mot Hans Nielsen Hauge 1804–1813: L 0001–L 0005, forhør i 1805, spørsmål og svar nr. 187.

Forsoning og frelse forutsatte gode gjerninger, slik Hauge så det, og sammenlagt skrev han langt mer om troens arbeid og gode gjerninger enn om nåde og frelsesvisshet. Selv om rettfærdiggjørelse ved tro kommer tydeligere fram i de sene enn i de tidlige skriftene, er hovedtendensen den samme: En sann kristen måtte leve i boten og gjøre gode gjerninger. De hadde ingen grunn til å glede seg over Bibel, forsoning og kall hvis de ikke forbedret «sit Levnet, men gjør Uret» istedenfor å «Udrydde Synden».⁶⁵ I sin «Troeskjendelse» fra 1816 legger Hauge først vekt på at det å «annamme» Jesus Kristus i «sit Hierte» er frelsesgrunn, men fortsetter å skrive mye om at frelsen også forutsetter gode gjerninger. Mennesket må blant annet «vende sit Sind, Lyst og Attraae til de 10 Budord», ha «Afskye for al Synd» og være i «daglig Strid med Fiendens Fristelser og adskillige onde Begierligheder».⁶⁶ Ellers taler Huges egne skrifter, motstandere av haugebevegelsen i samtiden og senere teologiske vurderinger av Huges lære samstemt mot Trygve Riiser Gundersens antydninger om at antinomisme var en teologisk understrøm i haugebevegelsen.⁶⁷

Det er vanskelig å plassere Huges syn på tro, arbeid og frelse teologisk. Han ble tidlig kritisert for å lære i strid med luthersk lære om rettfærdiggjørelse ved tro alene, for eksempel av daværende teologiprofessor Stener Johannes Stenersen, som hevdet at Hauge forkynte en uluthersk gjerningskristendom (1827).⁶⁸ Kirkehistorikere som Anton Chr. Bang, Oluf Kolsrud og Andreas Aarflot har mer harmoniserende tolkninger.⁶⁹ Slik Aarflot tolker Hauge, var den frie menneskelige vilje forutsetningen for at tro kunne komme til uttrykk i gode gjerninger. Hos Hauge fikk mennesket en mer aktiv rolle i helliggjørelsesprosessen enn det luthernerne vanligvis hevdet.

Hauge vitaliserte en personlig og inderliggjort gjerningskristendom dypt forankret i det Spenerske reformprogram om at kristendom ikke besto i «å vite, men å gjøre». Programmets opphavsmann, Phillip Jakob Spener, skrev nokså diffust hva det innebar «å gjøre» ut over det å ha «broderlighet og kjærlighet til alle».⁷⁰ Spener koplet ikke dette til materiell ressursforvaltning og arbeidsetikk, men for Hauge ser gode gjerninger også ut til å handle om dette.

Forbindelsen mellom «Troens Frugter» og «Frelsens Vei» ble enda tydeligere hos haugianere i 1840- og 1850-årene. I Onsøy sa de det slik i 1840: «[D]ersom man fikk gode Bud på Troens Frugter hadde man kommet langt på Frelsens Vei.»⁷¹ I 1843 fortalte sognepresten i Ullensaker, Johan M. Hartmann, formannskapet at bygdas haugianere hadde diskutert seg imellom om den enkelte kunne finne tegn på egen frelse. Han skriver: «Nogle havde forment at de gode Gjæringer og det virksomme Arbeide var Tegn på at man var paa den rette Vei og kunde finde Udsigt til Frelse.» Dette vitnet om «Guds Vilje og Medvirkning». Sognepresten istemte at «en kristen Broder eller Søster kunde gaa en sikkrere Vei ind i evig Salighed, idet Gud synes at velsigne vore gode Gjæringer og Nestekjærlighed». Han roste haugianerne for å fremme tro og «Gjæringer til Nytte for Frelsen» hos bygdefolket.⁷² En enda tydeligere kopling mellom arbeid og frelse ga haugianerne i Råde til kjenne i 1851. De poengterte «at søge

65. Hauge 1817/1952: 119.

66. Hauge 1816/1952: 92.

67. Gundersen 2022: 80, 83 og 343.

68. Se debatt om dette hos Bang, som forsvarte Hauge. Bang 1910: 345 ff.

69. Bang 1910; Kolsrud 1914; Aarflot 1969.

70. Speners tredje reformpunkt i «Pia Desideria», det berømte forordet til nyutgivelsen av J. Arndts *Den sanne kristendom* i 1675, gjengitt i Wisløff 1975: 46–48.

71. Fredrikstad kommearkiv, Onsøy formannskap, journalsaker, korrespondanse, 1, 1837–42. Brev fra «Hauges Venner» til Onsøy formannskap, 4. oktober 1840.

72. Ullensaker kommunearkiv, Ullensaker formannskap, korrespondanse, 1, 1837–1843. Brev fra sogneprest Johan Marius Hartmann, 1. desember 1843.

de nøisomme og gudfrygtige Arbeidets Frugter for at faa større Visshed om ens evige Liv og Frelse».⁷³ Vi mener det er riktig å slutte at Hauge og haugianerne hadde en flersidig religiøs motivasjon for kapitalistisk entreprenørskap som også innbefattet et virkningsforhold mellom gjerning og frelse.

Luther delte samfunnet hierarkisk inn i husstanden, øvrighetsstanden og lærestanden.⁷⁴ Når han også mente at kristenkallet – evner, gode gjerninger og krefter – skulle utøves innenfor standen og standssamfunnet, skapte det uvegerlig hindringer for virksomme og talentfulle mennesker. Det begrenset den enkelte til lydighet mot egen husbond, og medlemmer av de lavere stender til lydighet mot høyere stands- og øvrighetspersoner.

Hauge opponerte mot alt som minnet om standstankegang. Når han tilførte arbeidsetikken standsoverskridende kollektive former, sprang det ut av kristne apostoliske idealer og av opplysningstidens idealer. Tanken om et fellesskap av søsken og ønsket om å bryte opp standsgrensene manifesterer seg tydelig i disse ordene fra Hauge i 1800: «Ellers er vor Bestemmelse, at alle tro Sødskende have Felledskab i Herren endog i de legemlige Ting, at alle er lige Formuende i dette, saa bør det være med os, og sige som de i Apost. G. 4 32.» Han oppfordret familier av «Godseiere» så vel som «Jorddyrkere» som delte haugianernes («vort») frihetssinn, «at bruge sit betroede i beste Hensigter, til Guds ære og Nestens Gavn» eller å overlate noe av dette til haugianernes «Betroelse» om det var nødvendig.⁷⁵ Både godseiere og vanlige bønder burde leve i ulike fellesskap og eie like mye («at alle ere lige mye formuende i dette») hver til ære for Gud og til nytte for ens neste. Her møter vi tanken om at det innen de enkelte lokale fellesskapene skulle være likedeling av eiendom mellom medlemmene, inspirert av apostolisk tradisjon og opplysningstidens likhetsideal. Så hører det også med at Hauge raskt erfarte at fullt formuesfellesskap ikke fungerte, og oppga tanken.

Haugiansk teologi og samfunnsimplikasjonene

Utgangspunktet vårt har vært å forstå Hauge som samfunnsfornyer i lys av at han i hovedsak var en religiøs leder, ikke en politisk organisator og tenker. Dermed har vi revidert det bildet som tidligere forskning, særlig i historiefaget, har tegnet av ham som politisk opprører og sosial og økonomisk reformator. Det er i Hauges radikale kristendomsforståelse vi finner den sosiale sprengkraften og de sterke samfunnsmessige implikasjonene. Med grunnlag i egen bibelforståelse argumenterte Hauge for folkeliggjøring av næringsliv og kristenliv. I sin iver for forkynnelse, tro og frelse i vennesamfunnene kom Hauge til å fornye og videreutvikle arbeidsetikken og det allmenne prestedømmet. Samtidig var han påvirket av frihets- og likhetsideer da han opphevet standsskillene og åpnet for forkynnelse for alle menn og kvinner med kall og evner, og borgerlige næringer for bønder, husmenn og arbeidere.

Det demokratiske forkynnerkallet og den standsoverskridende arbeidsetikken har flere forskere merket seg før, men få har undersøkt de teologiske begrunnelsene som finnes i tekstene hans. Vi har hevdet at Hauge i sin nytolkning av det allmenne prestedømmet neppe har bygd særlig på Luther. Hauge definerte en lekmannsforkynnelse som sprang ut av egen kallsopplevelse, tolkningen av noen bibelvers, sin apostoliske forståelse av kristne fellesskap og den motviljen han følte mot standssamfunnet. Hauges forestilling om at alle med åndelige

73. Råde kommunearkiv, Råde misjonsforening, boks: private brev. Uttalelse fra venneforeningen «om Christelige Spørgsmaal», 3. november 1851.

74. Hermansen 2005: 298–304.

75. *Brev frå Hans Nielsen Hauge 1971–1972*, bd. 1, nr. 23: 48.

gaver eller evner burde forkynne, kan også henge sammen med at han la mer vekt på gjerningskristendom enn Luther og mange i tradisjonen etter ham. Å forkynne var en gjerning som skulle følge troen for dem som var kalt og utrustet til dette. Den haugianske arbeidsetikken skilte seg også ut fra den lutherske tradisjonen. Hauge og senere haugianere gikk langt i å se et virkningsforhold mellom tro og kristne gjerninger, og i å tolke gjerninger som tegn på å være på frelsens vei. Haugianerne rykket fram som politikere, entreprenører og religiøse ledere, og satte mange spor etter seg i samfunnslivet. Dette var et resultat av at de, som sin læremester, sterkt betonte sammenhengen mellom tro og gjerninger, og av at de gikk inn for at vanlige folk måtte få anledning til å forvalte evnene sine og råde over seg selv med tro, forkynnelse og næringsliv. En ny kristendomforståelse, skapt av Hauge, var drivkraften.

Litteratur

- Amundsen, A.B. (2017). Hauge som kirkehistorisk aktør og betrakter. I K. Dørum & H.K. Sødal (red.), *Hans Nielsen Hauge. Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 56–75). Cappelen Damm Akademisk.
- Bang, A.C. (1910). *Hans Nielsen Hauge og hans Samtid. Et Tidsbillede fra omkring Aar 1800*. Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.
- Biagioni, M. (2017). *The Radical Reformation and the Making of Modern Europe. A Lasting Heritage*. Brill.
- Bregnsbo, M. (1993). *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750–1848, belyst ved trykte prædikener. En politisk-idéhistorisk undersøgelse*. Museum Tusulanums Forlag.
- Brev frå Hans Nielsen Hauge* (I. Kvammen, red.). (1971–1972). (bd. 1–2). Lutherstiftelsen.
- Brillkman, K. (2013). *Undersåten som förstod. Den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen*. Artos & Norma.
- Christoffersen, S.Aa. (red.). (1996). *Hans Nielsen Hauge og det moderne Norge*. KULTs skriftserie nr. 48. Norges Forskningsråd.
- de Presno, J.G. (2021). En anklage om skadelig lære i rettssaken mot Hans Nielsen Hauge. *Norsk Tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 157–174. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5426>
- Derman, J. (2016). *Max Weber in Politics and Social Thought. From Carisma to Canonization. Ideas in Context*. Cambridge University Press.
- Dyrvik, S. (1996). *Mellom brødre 1780–1830*, bd. 7 av *Aschehougs Norgeshistorie*. Aschehoug.
- Furre, B. (1996). Hans Nielsen Hauge og det nye Noreg. I S.Aa. Christoffersen (red.), *Hans Nielsen Hauge og det moderne Norge* (s. 7–14). Norges Forskningsråd.
- Furseth, I. (2017). Kvinnenes plass i haugebevegelsen. I K. Dørum & H.K. Sødal (red.), *Hans Nielsen Hauge. Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 133–156). Cappelen Damm akademisk.
- Gilje, N. (1994). *Hans Nielsen Hauge og kapitalismens ånd*. Los-senternotat 9403. Los-Senter.
- Gilje, N. (1996). *Hans Nielsen Hauge – en radikal ildprofet fra Tune*. I S.Aa. Christoffersen, (red.), *Hans Nielsen Hauge og det moderne Norge* (s. 15–28). Norges Forskningsråd.
- Gilje, N., & Rasmussen, T. (2002). *Norsk idéhistorie*, bd. 2, *Tankeliv i den lutherske stat*. Aschehoug.
- Grytten, O.H. (2013). The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. Entrepreneurship of the Norwegian Puritan Leader Hans Nielsen Hauge. *Review of European Studies*, 5(1), 31–44. <https://doi.org/10.5539/res.v5n1p31>
- Gundersen, T.R. (2022). *Haugianerne*, bd. 1, 1795–1799. *Enevelde og undergrunn*. Cappelen Damm.
- Hauge, H.N. (1796a/1947). *Betragtning over Verdens Daarlighed*. I *Samlede skrifter*, bd. I (H.N.H. Ording, red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H.N. (1796b/1947). *Forsøg til Afhandling om Guds Viisdom*. I *Samlede skrifter*, bd. I (H.N.H. Ording, red.). Andaktsbokselskapet.

- Hauge, H.N. (1800/1949). *Den Christelige Lære, forklaret over Epistlerne og Evangelierne*. I *Samlede skrifter*, bd. III.1 (H.N.H. Ording, red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H.N. (1802/1953). *Om den Rettroendes Samfund*. I *Samlede skrifter*, bd. V (H. Fæhn & I. Kvammen, red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H.N. (1816/1952). *Beskrivelse over Hans Nielsen Hauges Reiser, vigtigste Hendelser og Tildragelser*. I *Samlede skrifter*, bd. VI (H.N.H. Ording, red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H.N. (1817/1952). *Om Religiøse Følelser og deres Værd*. I *Samlede skrifter*, bd. VI (H.N.H. Ording, red.). Andaktsbokselskapet.
- Hermansen, K. (2005). *Kirken, kongen og enevælden. En undersøgelse af det danske bispeembede 1660–1746*. Syddansk Universitetsforlag.
- Hope, N. (1995). *German and Scandinavian Protestantism 1700–1918*. Clarendon.
- Johansen, A. (2019). *Komme til orde. Politisk kommunikasjon 1814–1913*. Universitetsforlaget.
- Koht, H. (1926). *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Samlaget.
- Kolsrud, O. (1914). *Martin Luther og Hans Nielsen Hauge*. Uten utgiver/forlag.
- Lindbeck, A. (1999). *Prestskapet sitt syn på Hans Nielsen Hauges religiøse vekkelse i 1804* [hovedoppgave i historie]. Universitetet i Bergen.
- Luther, M. (1520a/1979). *Til den kristne adel av tysk nasjon om bedring av kristendommens kår*. I *Verker i utvalg*, bd. 2 (T. Rasmussen & I. Lønning, red.) (s. 9–88). Gyldendal.
- Luther, M. (1520b/1979). *Om den kristne frihet*. I *Verker i utvalg*, bd. 2 (T. Rasmussen & I. Lønning, red.) (s. 203–234). Gyldendal.
- Mannsåker, D. (1961–1962). Hans Nielsen Hauges motstandarar. *Historisk tidsskrift*, 41, 381–400.
- Norseth, K., & Oftestad, B.T. (2021). Hans Nielsen Hauge i fortid og nåtid. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 5–8. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5418>
- Oftestad, B.T. (2021). Hans Nielsen Hauge og mystikken – ut fra hans autobiografiske tekster. *Norsk Tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 29–48. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5420>
- Petersen, C.E. (1997). *Troens gerning. Forholdet mellom tro og gerning i vækkelses- og universitetsteologien i Norden omkring 1814 med særligt henblik på norske udgangspunkt*. Solum. Opprinnelig ph.d.-avhandling i teologi fra Københavns universitet.
- Pontoppidan, E. (1737/1923). *Sandhed til Gudfryktighet. Forklaring til Dr. Martin Luthers lille Katekisme*. Det norske lutherske Indremissionsselskap.
- Schilling, H. (2016). *Martin Luther. Rebell i en brytningstid*. Vårt Land.
- Seland, B. (2021). Haugebevegelsens «Prædikerinder» – Kritisk blikk på forskning og formidling. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 111–132. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5424>
- Sjursen, F.W. (1989). Politiske haugianere og haugiansk politikk. *Fast grunn*, 42(5), 262–271.
- Sjursen, F.W. (1997). *Den haugianske periode, 1796–ca. 1850*, bd. 5. NLA-forlaget.
- Steen, S. (1933). *Tidsrummet 1770 til omkring 1814*. I *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bd. 7. Aschehoug.
- Stenersen, S.J. (1827). *Hans Nielsen Hauges Liv. Virksomhed, Lære og Skrifter*. Fabritius.
- Supphellen, S. (2021). Konventikkelplakaten og Hans Nielsen Hauge sitt forhold til den. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 133–155. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5425>
- Sødal, H.K. (2023). Det kirkelige narrativet om Hans Nielsen Hauge fra Kristiansand stift i 1804. I *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge*. (Under utgivelse i antologi på Cappelen Damm Akademisk.)
- Torkhildsen, D. (1998). Vekkelse og modernisering i Norden på 1800-tallet. *Historisk tidsskrift*, 77(2), 160–180.
- Veaa, E. (1956). *Likhetsidéen i Norge i 1790-årene*. Universitetsforlaget.
- Wisløff, C.F. (1975). *Levende pietister*. Lunde.
- Aarflot, A. (1969). *Tro og lydighet. Hans Nielsens Hauges kristendomsforståelse*. Universitetsforlaget.
- Aarflot, A. (1971). *Hans Nielsen Hauge. Liv og budskap*. Universitetsforlaget.